

УДК 94(497.11)“1903/1915”(093.2)
339.9:355(497.11:470)“1903/1915”(093.2)

DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2018.2.vis.11-28>

Оригинални научни рад

Примљен: 11. 4. 2018.

Прихваћен: 25. 5. 2018.

Јарослав В. ВИШЊАКОВ

Катедра за општу и националну историју
Московски државни институт за међународне односе
Министарства иностраних дела Русије
vishnyakov@yandex.ru

**„Над Београдом господари ‘Москва’!“
Руско-српска војно-економска сарадња
на почетку XX века**

Апстракт: У раду се на основу руске архивске и мемоарске грађе, зборника докумената и релевантне литературе анализирају различити аспекти војно-економске сарадње између Руске царевине и Краљевине Србије на почетку 20. века. Указано је на свеобухватни карактер тих односа у периоду од Мајског преврата 1903. до 1915. године.

Кључне речи: Руска империја, Краљевина Србија, Мајски преврат, војна сарадња, економски односи

Руско-српска економска сарадња није била предмет дубљег сагледавања исцрпних и веома марљивих едиција докумената објављених у Србији.¹ У другим појединачним збиркама докумената, а још мање у истраживањима ова сарадња такође није изазивала посебну пажњу. Радило се о догађајима чврсто повезаним са војним и политичким збивањима у којима је привредна конотација била мање уочљива. Понекад су чак и савременици занемаривали ову „другу страну медаље“.

1 *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, 1–VII, (Београд: САНУ, 1980–2015); *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, I–XIII, (Београд: Главни ђенералштаб, 1924–1927).

Крајем 1912. године руска полиција је почела да надгледа хотел „Пасаж“, који се налазио на углу Долгоруковског переулка и Тверске улице у старој руској престоници. Разлог таквом интересовању је био једноставан. Овде су одсела двојица српских поданика, који су већ до тада успели да посете Виљно и Петербург. Једном од њих, потпуковнику српске армије Гојку Ђурићу, полицијски агенти су доделили смешан надимак „Нос“, а другом – Димитрију Ђорђевићу, дали су ништа мање смешан – „Дебељко“. У извештајима о присмотри, сачуван је њихов усмени портрет. „Нос“, опис: 52 године, виши од просека, фигура особе са средњим растом, лице мршаво, нос дугачак, браду брије, светли бркови, велики, густе. Обучен у црни капут са оковратником од астрагана, капа од даброве длаке. „Дебељко“, опис: 45 година, виши од просека, збијен, кестењасте боје косе, просед, црвенкасто лице, има браду „буланже“, бркови средње величине. Обучен у јесењи капут мрке боје. Капа од астрагана малоруског облика; чизме са дугачким ресама.

Какав је био циљ њихове посете која је заинтересовала московску тајну полицију? Њихова мисија није била повезана са извршењем неког тајног задатка. Ова два Србина су стигла у Москву како би купила униформе и опрему за српску војску и организовала њихову испоруку до Одесе, а одатле Дунавским паробродарством до Србије, о чему је још 8. новембра 1912. руско Министарство иностраних дела (МИД) обавестило српског посланика у Петербургу: „Први департамент има част да извести Краљевску мисију, да се истовремено као и она обавештава и Главна управа Генералштаба о предлогу српске владе да службено упути у Русију потпуковника артиљерије у оставци Гојка Ђурића и кројача Димитрија Ђорђевића да за потребе српске армије преузму 100.000 шињела“. На први поглед, ови подаци могу изгледати као безначајни, тим пре јер агенти руске тајне полиције у њиховој активности нису пронашли никакво криминално дело ни елементе шијунаже, а њихов боравак у Москви је био у потпуности у складу са званичним циљем посете, који је био усклађен и са МИД-ом Русије. Полицијски агент је „из разговара са кочијашем сазнао да је он довезао ‘Дебељка’ из Сиромјатникова, близу Курске железничке станице и који је изашао наводно из војне фабрике за униформе“. Затим су се према извештајима тајне полиције, 2. марта 1913. налазили у улици Сољанка, у згради Словенског добротворног комитета, где су примали прилоге у „стварима и новцу“, а три дана касније, 5. марта 1913. отпутовали су из Москве. Како је писао из-

вештач, „сместили су се у различите вагоне. Дебељко у вагону треће класе № 289, а Нос у вагон друге класе № 64. Нико их није испратио“.² У трећем тому обимног зборника докумената *Москва–Србија, Београд–Русија*, који је изашао 2012, постоји читав низ докумената посвећених достави тих шињела и шатора у Србију, коју је организовао Ђурић, као и његова преписка са српским послаником у Петербургу Димитријем Поповићем по том питању.³ Из Русије је као поклон српској војсци пред балканске ратове стигао и један авион типа DUX са руским пилотом,⁴ преговарало се и о набавкама војних аутомобила јануара 1913.⁵

Напоменућемо узгред да то није била прва Ђурићева посета Русији, а сама његова личност нас упућује на догађаје од 29. маја 1903, када су као резултат крвавог преврата, који су спровели официри београдског гарнизона, сурово убијени краљ Александар Обреновић и његова жена Драга Машин.⁶ На престо је дошао Петар Карађорђевић. Међутим, овај догађај није Србији донео стабилизацију политичких прилика, а државу су уочи балканских ратова потресале сталне политичке катаклизме, које су пратиле оштру партијску борбу и честе смене влада. Од 1903. до 1914. г. у Србији је промењено 18 кабинета министара, односно просечно је сваки од њих радио по 7,3 месеца. Само током прве три године после преврата 1903. у држави се променило шест влада, које су у просеку радиле по 165 дана.⁷ Уосталом, преторијанци новог режима – непосредни организатори преврата су стремили учвршћењу позиција како на краљев-

2 Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), ф. 2000, оп. 15, д. 306, л. 1–7.

3 Димитрије Поповић (1866–1940) је био српски посланик у Русији од 1910. до 1913. године. Видети: *Москва–Србија, Белград–Россија. Сборник документов и материалов*, Т. 3: Общественно-политические и культурные связи 1878–1917, авторы-составители Андрей Леонидович Шемякин и Мирослав Перишић, (Москва: Главное архивное управление города Москвы – Београд: Архив Србије, 2012), 461–474.

4 Сава Микић, *Историја југословенског ваздухопловства*, (Београд: Штампарија Др. Грегорића, 1933), 72.

5 Далибор Денда, *Аутомобилу српској војсци 1908–1918*, (Београд: Војногеографски институт, 2008), 50.

6 Детаљније у: Јарослав В. Вишняков, *Военный фактор и государственное развитие Сербии начала ХХ века*, (Москва: МГИМО, 2016).

7 Дубравка Стојановић, *Србија и демократија 1903–1914; историјска студија о „златном добу српске демократије“*, (Београд: Удружење за друштвену историју, 2003), 37.

ском двору тако и у армијском руководству, што је заоштрило раскол у врху државе.⁸ Управо услед њихових интрига, непосредно после догађаја од 29. маја, велики број официра је послат у пензију или из Београда премештен у провинцију на безначајне функције, с тим да, према саопштењу руског војног агента Н. В. Сисојева, „међу смењенима са дужности има војних начелника који су показали неодлучност у прикључењу покрету против краља, потпуно се оградивши од учешћа у преврату“.⁹ Иако је, према наводима београдске штампе, током преврата погинуло 10 официра, од којих три генерала и два потпуковника, за првих годину и по дана по свргавању Обреновића, у пензију су послата четири генерала, 15 пуковника, осам потпуковника, пет капетана и 20 младих официра. Један генерал, један пуковник и 20 официра уписани су као резерве. Тројица потпоручника су сами отишли у пензију, а двојица су против своје воље пензионисани. Тако је, на пример, у марту 1904. пензионисан познати потоњи генерал, тада пуковник Живојин Мишић. Осим тога, на суду је оптужено 260 официра са различитим чиновима.¹⁰

Удаљавање официра - активних учесника преврата од престола отворено су тражиле све европске државе, а енглески кабинет, који је одмах након догађаја од 29. маја опозвао свог посланика, поставио је то као главни услов обнове дипломатских односа са Србијом. Руско посланство у Београду је, са своје стране, испољило чврст став по питању пратње, при повратку у Србију, Петрових синова – Александра и Ђорђа – који су се школовали у Петрограду. Осим краљевског секретара Ненадовића, у руску престоницу је требало да буде упућен и један од краљевих ађутаната, на чему је посебно инсистирала ћерка црногорског краља Николе – кнегиња Милица Николајевна, супруга великог кнеза Петра Николајевича. Руско по-

8 Видети детаљније: Љиљана Алексић - Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, (Београд, 1963); Васа Казимировић, *Црна рука*, (Крагујевац: Призма, 1997).

9 РГВИА, ф. 400, оп. 4, д. 313, л. 21.

10 Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), ф. „Политархив“, оп. 482, д. 2869, л. 124. - Према подацима руског војног агента Н. В. Сисојева, само у току првих пет дана после преврата учињено је 40 нових постављења. РГВИА, ф. 400, оп. 4, д. 313, л. 20–21. Он је наглашавао да су непосредно после преврата у пензију послата четворица од шесторице начелника дивизије, скоро сви начелници јединица војске београдског гарнизона, неколико војних начелника који су премештени у провинцију и „сва лица која су заузимала најутицајније функције у централним војним установама. Те мере су се односиле и на неколицину млађих официра“. РГВИА, ф. 400, оп. 4, д. 313, л. 75 (об).

сланство у Београду није издало пасоше никоме из краљевог најближег окружења. „Не могу да допустим да српска влада на основу обавештења наше владе од 5. јуна не уважи став моје владе, пославши у Петербург лица попут Антића и Ђорђевића“,¹¹ писао је В. В. Муравјев-Апостол Коробин у извештају од 13. јула 1903. године. Тада је краљ предложио кандидатуру још једног свог ађутанта, потпуковника Милоша Божановића. Одговор руског привременог отправника послова је такође био негативан. „Ја сам уз велико жаљење констатовао да је на дан преврата и тај официр имао активног учешћа и то у Нишу, припретивши да ће убити дивизијског генерала ако се он не помири са убиством краља Александра. Као награду преведен је у чин потпуковника и краљ Петар га је поставио за свог ађутанта“. Због тога је у Петербург упућен ађутант Гојко Ђурић, с тим да ће му руска дипломатска мисија дати пасош „само уколико добије задовољавајући одговор којим се потврђује Ђурићев алиби на дан београдске револуције“.¹² Управо зато не треба сумњати у честитост овог официра, који је успео да сачува част униформе у сложеним околностима, условима дворских и политичких интрига које су постале саставни део државног живота Србије после догађаја од 29. маја 1903. Генерал Панта Драшкић је у својим мемоарима веома сликовито описао ту унутрашњу црту српске политике, која се као црвена нит провлачи кроз целу државну историју земље на почетку ХХ века: „Чим ми, Срби, престанемо да очекујемо опасност, ми одмах почнемо међусобно да се уједамо“.¹³

Међутим, вратићемо се управо Ђурићевој мисији са почетка 1913. године, чија је важност, у времену када је још увек одјекивала паљба топова Првог балканског рата, неоспорна. Сувопарни извештаји руских полицијских агената, званична писма самог Ђурића српском посланику у Петербургу, у којима се виде, на први поглед, досадни сегменти организације доставе робе, откривају нам цео комплекс руско-српских односа на почетку ХХ века, који тек треба

11 АВПРИ, ф. „Политархив“, д. 2868, л. 203 (об).

12 АВПРИ, ф. „Политархив“, д. 2868, л. 203 (об) – 204. - Чак је и аустријски посланик Думба, сазнавши за одлуку краља Петра да новембра 1903. позове на ручак цео дипломатски кор, рекао да „он истог часа одбија да прими позив из двора, како би избегао могућност да седи за столом са убицама краља Александра, који су се налазили у краљевој најближој свити“. Видети: АВПРИ, ф. „Политархив“, д. 2869, л. 2.

13 Панта Драшкић, *Моји мемоари*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1990), 117.

детаљно истражити. Ради се о војно-економској сарадњи две земље, која је почетком прошлог века постала посебно блиска, што је било директно повезано са стратешким интересима Русије на Дунаву.

Почетком XX века тај регион је постао део широког руско-аустријског супарништва за политички утицај на Балкану. Њега одсликава обимна руска инвестиција у Србији, коју је могуће сматрати јединим крупним улагањем руског капитала у државу до 1917. године – изградњом пословног центра „Осигуравајуће друштво Русија“. То, некада највише здање у Београду, данашњи хотел „Москва“, који је и данас једна од главних знаменитости и најпрепознатљивијих зграда српске престонице, почело је да се гради 1906. уз употребу најновије технологије, а три године раније се Управа осигуравајућег друштва „Русија“ обратила Министарству унутрашњих дела са молбом да јој се дозволи стицање непокретности у српској престоници, обећавајући притом да ће у државни буџет уложити знатна финансијска средства: „Управа Друштва намерава да отпочне са делатностима у неколико страних држава, укључујући земље Балканског полуострва. Започевши у садашње време делатност у Србији, Управа је на основу постојећег закона о осигуравајућим друштвима у Србији, од 31. марта 1892. г., била обавезна да: 1) у касу српског Министарства државне својине да залог од 100.000 динара у злату или српским државним хартијама; 2) осим тога, да у каси тог министарства поседује залог, такође у злату или српским државним хартијама, ради обезбеђења текућих осигурања Друштва у Србији у висини од 20% премије које је Друштво прикупило према таквим осигурањима; сума тог залога се одређује једном годишње на основу промета Друштва за претходну годину; и 3) да за друштво „Русија“ стекне непокретну имовину у Београду у вредности не мањој од 200.000 динара“.¹⁴

Са своје стране, руски МИД је, на основу саопштења дипломатске мисије у Србији, известио 10. новембра 1903. Министарство унутрашњих дела о томе да је према српском законодавству свако осигуравајуће друштво које ради у Србији требало да стекне у Београду незаложену непокретну имовину у вредности од 150.000 до 200.000 франака, с тим да ће у случају да друштво „Русија“ стекне имовину од 500.000 франака, услови из тачака 1 и 2 бити испуњени. Осигуравајуће друштво „Русија“ је, уместо да стекне непокретност, одлучило да изгради у српској престоници здање свог пред-

14 *Москва–Србија, Белград–Россија*, Т. 3, 141.

ставништва.¹⁵ Године 1905. објављен је конкурс за најбољи пројекат, на којем је победио Јован Илкић, архитекта из Земуна. Затим је у Петербургу његов пројекат довршавао руски архитекта немачког порекла Павел Бергштресер. Изградња на Теразијама је почела 1906. Ово величанствено шестоспратно здање је свечано отворено у јануару 1908. Изградња зграде је коштала два милиона рубаља.

Слаткоречиве успомене о урбанистичком, али и о политичко-симболичком значају здања, повезане са демонстрацијом утицаја Руске империје у Србији, оставио је секретар руске дипломатске мисије Василиј Николајевич Штрандман: „Устао сам прилично рано да бих без журбе прошетало до мисије. Успут сам први пут на тргу Теразије угледао велику зграду у којој се налазио хотел 'Москва'. Ту зграду је 1906. г. подигло Осигуравајуће друштво 'Русија', и у њој су се налазиле и канцеларије представништва овог друштва у Србији. Јединствено по својој величини, ово здање се јасно издвајало од суседних зграда које су скоро све биле приземне. На панорами Београда, на ушћу Саве у Дунав, истицали су се само звоник Саборне цркве – симбол вере, краљев двор са три куполе – симбол краљевске власти, и хотел 'Москва' – симбол вере у Русију! Српска престоница је тада имала свега око 70.000 становника“.¹⁶

То здање, имајући у виду целокупни изглед српске престонице и њених улица, оставило је јак утисак на још једног савременика – познатог публицисту и новинара *Новог времена* Д. Н. Вергуна,¹⁷ који је 1910. стигао у српску престоницу. Он није без гордости говорио о њему као о симболу јачања руског утицаја на Балканском полуострву, противтежи Аустро-Угарској. „Необична је судбина словенских држава на Балкану. Београд је прави вереник који очекује наслеђе америчког ујкице; (...) Нека лењост, дремљивост и лакомисленост на неумољивој жеги. Прича се да је сад тај град узео зајам од 60 милиона како би себи дао карактер културне престонице. Али та активност не напредује. То не изненађује – како је могуће преуређење, када са друге обале Дунава, из земунске луке неумољивим шпијунски-

15 Исто, 163.

16 Василий Н. Штрандман, *Балканские воспоминания*, (Москва: Книжница, 2014), 71.

17 Следеће, 1911. године, Вергуново понашање на конгресу словенских новинара, који се одржавао у Београду, претворило се у прави скандал, а он је хитно морао да напусти српску престоницу. Видети детаљније: Јарослав В. Вишняков, „'Подальше от нашего порога': съезд славянских журналистов в Белграде 1911 года“, *Родина* 8/2011, 137–138.

ма са шест аустро-угарских монитора вире бакарне главе крупових топова. Њих попреко гледа стари Калемегдан, искезивши своје бакарне зубе... У оваквим околностима, нормално да не само Београд, него чак ни Париз, не би могао да се развија, (...) Уосталом, постоји једно ново здање у Београду, које оставља утисак на сваког путника. Већ су објавили уздизање његове огромне петоспратне зграде. То је хотел 'Москва', који припада осигуравајућем друштву 'Русија', које је успело да за неких 5-6 година скоро потпуно истисне из Србије аустро-угарска осигуравајућа друштва".¹⁸ А руски филозоф А. И. Веденски, видевши тек изграђен „небодер“ ускликнуо је: „Ту је нека симболика: над Београдом господари 'Москва'!“¹⁹

Међутим, појава овог представништва у Београду и за Србију тако обимна градња нису нимало били случајни, већ су били повезани са озбиљним обраћањем пажње Руске империје на пловидбу Дунавом, што је постало посебно приметно на крају XIX века, по окончању рата са Турском 1877–1878, када је Русија повратила луке, изгубљене после Кримског рата, које су се налазиле на његовом ушћу – Рени и Измаил, што јој је пружило могућност да конкурише аустројским паробродарским компанијама.²⁰ Осим тога, у условима „новог курса“ српског кнеза (од 1882. краља) Милана Обреновића, усмереног на савез са Двојном монархијом, са којом је 1881. закључио трговински уговор и тајну политичку конвенцију, учвршћење економских позиција Русије у средњем и нижем току Дунава је могло да постане једна од озбиљних противтежа аустро-угарској експанзији у балканском региону. „Уредба о брзом робно-путничком паробродарском саобраћају између градова Одесе и Измаила са уласком у Килију и Рени“ је 1881. г. ступила на снагу, а државни саветник, кнез Јуриј Гагарин (1846–1905) је преузео на себе обавезу „остваривања редовног робно-путничког саобраћаја посредством пароброда 'Олга', који му припада“. Тако се 1883. појавило прво руско паробродарско друштво „Кнез Гагарин и Ко“, које је остваривало редовне везе између највеће црноморске луке Русије – Одесе и подунавских градова Србије, Бугарске и Румуније. Међутим, ради одржавања редовног транспорта, кнежева лична средства нису била довољна. Неопходна су била улагања државног капитала. Његова компанија се

18 *Москва–Србија, Белград–Россија*, Т. 3, 120.

19 *Исто*, 215.

20 О томе детаљније видети документе тематског, „дунавског“ броја историјског часописа *Родина* за новембар 2010. године.

1886. трансформисала у прилично успешно акционарско друштво „Црноморско-дунавско паробродарство“, које је до 1902. располагало са 12 пароброда укупне носивости око 2.087 регистарских тона. Треба напоменути да је Аустро-Угарска, организујући 1830. паробродарство на Дунаву, 80-их година XIX века, односно у годинама појаве првог руског брода „Олга“ на Дунаву, већ располагала са више од 200 пароброда и око 1.000 теретних баржи.²¹ Руска влада је откупила акције „Црноморско-дунавског паробродарства“, које је у марту 1903. основало трговинско предузеће „Руско дунавско паробродарство“. Његова управа се налазила у Санкт-Петербургу, а представништва у највећим градовима Русије и Европе – у Москви, Лођу, Марсеју, Хамбургу. Компанија је остваривала транспорте између Одесе, Систова и Кладова, али и обезбеђивала пловидбу до Батума.²²

Организација руске пловидбе на Дунаву доприносила је појави руске робе и инвестиција у Србији. У новембру 1881, руски предузимач, србофил, А. Л. Мурањевич, запажајући важност организације пловидбе Дунавом за Русију, с обзиром да је „њена крв, проливена за Словене на Балканском полуострву, била покретач не само за унутрашње, већ и за њихове економске и првенствено трговинске односе“, саставио је представку Московском берзанском комитету, у којој је, покушавајући да укаже руским пословним круговима на корист од трговине са Србијом, нагласио и политички значај тих економских веза као противтежу проаустријском курсу кнеза Милана. Он је истакао да се међу „Србима све више и више шири убеђење да ће само трговинска веза са Русијом спасити њихову отаџбину од потпуног аустријског поробљавања. У Србији чак помишљају да оснују читаво друштво, чији би чланови куповали само руске производе, чим се они појаве на српском тржишту, и у последње време се с тим циљем међу виђенијим Србима прикупљају потписи. Срби, презевши на себе обавезу да потисну из своје домовине све оно што на себи има аустријски печат, познати су код нас у Русији под именом руско-српски патриоти, или ‘руска партија’, како их сами Срби називају“.²³ Истовремено, обим и увоза и извоза није могао бити велики нити права конкуренција робној размени Србије са Двојном монархијом. Мурањевич је истицао да ће „главно место у увозу у Ру-

21 *Россия на Сербском фронте Первой мировой войны. Помощь армии и флота России Королевству Сербия в 1914–1918 гг.*, составители Алексей Ю. Тимофеев и Дарко Кремич, (Москва: Вече, 2014), 12.

22 *Исто*, 12–13.

23 *Москва–Сербия, Белград–Россия*, Т. 3, 128–129.

сију заузети српска вина разних сорта, међу којима су на гласу, по свом квалитету, неготинско (црвено) и смедеревско (бело). Српска сува шљива такође заузима веома важно место у спољној трговини Србије. Српска сува шљива и вина долазе у Русију из иностранства, под француским именом, и продају се по вишим ценама од правих француских²⁴. Такође, занимљив је списак руске робе која би, према мишљењу предузимача, могла да има сталну прођу у Србији. Цитираћемо у потпуности тај списак, имајући у виду да нам он даје представу не само о степену, тачније о фактичном одсуству робне размене међу државама на крају XIX века, већ он приказује и каква је била тражња руске робе на српском потрошачком тржишту.

„1. Црквени сасуди, богослужбене књиге и многе друге ствари. Због недостатка руске трговине, а услед тога и повољне куповине тих предмета, српске и бугарске цркве се због потреба ограничавају или на домаће производе израђене на стари начин или их нехотице наручују из Аустрије. Треба истовремено напоменути да сама форма и спољни изглед црквених предмета који се наручују у Аустрији носе римокатоличко обележје, што се посебно не допада народу; црквени предмети добијени, у ретким случајевима, из Русије повећавају у очима тамошњег православног становништва њихову вредност.

2. Иконе које се достављају из Аустрије више личе на католичке него православне. Народ, дистанцирајући се од овога, са великом радошћу прибавља руске иконе, случајно тамо допремане.

3. Руске слике и цртежи, које веома ретко доносе мали индустријски трговци из Русије, распродају се веома брзо и по високим ценама, као реткост. Слика која у Русији кошта 5–10 копејки, продаје се тамо за 80 сантима, и за 1 франак, односно 40 копејки. Тако су на пример ове године мали трговци руским иконама и неуметничким сликама имали, према њиховим речима, и до 10.000 рубаља чистог профита. Та чињеница може послужити као најбољи доказ потражње и добре прође руске робе.

4. Звона.

5. Црквене воштане свеће. Тако, на пример, у Србији пуд свеће белог и не потпуно чистог воска кошта више од 60 рубаља на кредит, док се код нас у Москви неупоредиво боље црквене свеће, чак и са позлатом, продају за 26 рубаља и јефтиније.

24 Исто, 129.

6. Масне и стеаринске свеће. Последње се продају тамо за 40 до 56 копејки за фунту, с тим да се код нас, опет како кажу, бољег квалитета, продају за 24–25 копејки за фунту.

7. Чај се првенствено добија из Енглеске и толико је ниског квалитета да његова употреба стагнира. На пример, фунта чаја најниже сорте у Србији кошта 8 франака или, према курсу, око 3 рубље; фунта боље сорте – 15 франака или 6 рубаља. Тражња за руским чајем је стална и прођа може бити много боља.

8. Самовара у продаји тамо скоро да нема, а ако и некад стигну – они су једноставне аустријске израде или руске тулске производње; мали самовар, који у Русији кошта 5–6 рубаља, тамо се продаје за 15 и скупље.

9. Разни производи од руског сребра и месинга, прибор за чај и трпезаријски прибор, као и дрвени.

10. Руска кожа за чизме, запрегу и т. д. и кожне чизме.

11. Разне врсте крзна.

12. Циц, марамнице од калика, калико, руско платно, рукавице, кавкаски производи и т. д., мушеме и т. д.

13. Риба свих врста, харинга, икра, сир, печурке, сапун и т. д. и т. д.

14. Руске књиге, новине и часописи²⁵.

Нешто касније, 1891. године, сам кнез Гагарин је саставио допис Московском берзанском комитету са предлогом да се у Београду, под његовим патронатом, организује изложба-сајам руске робе, што би, према његовом мишљењу, омогућило „да се с једне стране отворе нова тржишта за руску робу и, са друге – српском народу да се временом ослободи од економског ропства Аустро-Угарске“²⁶.

Почетком XX века ситуација је значајно почела да се мења. Политички догађаји у Србији, убиство краља Александра Обреновића 29. маја 1903, из корена су променили и руско-српске односе, који су од тог времена задобили карактер стратешког партнерства, а економска сарадња је почела да се одређује пре свега војним циљевима и интересима, тим пре што се, као последица Царинског рата 1906–1911, суштински смањио традиционални аустријски утицај.²⁷

25 *Исто*, 130–131.

26 *Исто*, 133.

27 Рок међудржавног трговинског уговора, закљученог 1892, истекао је 1902. године. У Србији је 1904. уведена нова царинска тарифа, а 1905. закључен је, за Аустро-Угарску непрофитабилан, трговински уговор са Бугарском и Црном Гором, што је појачавало перспективе њихове политичке интеграције, веома

У државу је почео да продире крупни руски капитал, повезан са заинтересованошћу Београда за војне испоруке из Руске империје. Тако је, на пример, у јулу 1904. руски император, услед усложњавања унутрашњо-политичке ситуације од маја месеца 1903, дао одобрење за одложену испоруку у Србију 10 милиона метака за „берданке“. Истина, сама испорука, услед немарности српског министарства војске, могла је да буде остварена тек у априлу 1905, пошто, како је појашњавао руски војни агент Сисојев, српска влада за месец и по дана није могла да одлучи кога да пошаље у Русију да их преузме. Тек је средином октобра 1904. г. у Русију службено послат поручник Јоксимовић, питомац руске артиљеријске академије, који, према речима Сисојева, „у потпуности одговара датом задатку“. Међутим, до тог времена, пловидба Дунавом је већ била прекинута и он је био приморан да чека у Петербургу до следећег пролећа.²⁸ Осим тога, руски мањински акционари су се појавили у Српском бродарском друштву, које је од почетка ХХ века почело да координише своју активност са Црноморско-дунавским паробродарством. Није случајно то да је изградња хотела „Москва“ постала могућа умногоме захваљујући Светозару Вукадиновићу, бившем директору Српског паробродарског друштва, које је конкурисало Аустријском паробродарству.²⁹ Нови значајнији српско-руски стратешки пројекат, који је уочи балканских ратова изазвао озбиљну забринутост Аустро-Угарске, постала је изградња железнице у југоисточној Србији која је повезивала Ниш са дунавском луком Прахово.³⁰ Њен иницијатор и пројектант је био инжењер и новинар Јероним Павлович Табурно.³¹

опасне за интересе Двојне монархије. Као одговор на те акције српске владе, аустро-угарска влада је забранила увоз на своју територију сточарских производа, који су представљали основну ставку извоза Србије. Као одговор на то, српска влада је забранила увоз аустријске индустријске робе. Царински или „свињски рат“ је трајао од 1906. до 1911. и завршен је фактичким поразом Аустро-Угарске, с обзиром да су Француска и Русија пружиле економску подршку српској влади. Од 1905. до 1907. извоз српске робе у Аустро-Угарску с првобитних 64,7 милиона динара, пао је на 12 милиона. Економски односи између Србије и Аустро-Угарске су обновљени 1911. потписивањем новог трговинског договора.

28 РГВИА, ф. 400, оп. 4, д. 312, л. 45–46, 50–51, 52–54.

29 *Россия на Сербском фронте Первой мировой войны*, 10–11.

30 Видети: Докладная записка инженера И. П. Табурно председателю Совета министров и министру финансов о мерах для поднятия торгово-промышленных оборотов России на Балканском полуострове, датум приступа 20. 4. 2018, <https://www.prlib.ru/item/357639>

31 Јероним Павлович Табурно (1862–1913) је био руски инжењер и војни новинар. Родом из Боке Которске (Рисна), био је један од пројектаната Транссибирске

Талентованог руског инжењера није преварио инстинкт. Први светски рат, који је ускоро започео, показао је значај руског економског присуства у дунавском региону и коришћења српских речних лука за војне интересе Русије и њених савезника. У периоду 1914–1915. бродови паробродарства су преносили оружје и војне материјале у Србију, учесницу рата, а испоруку и плаћање српских војних набавки је остваривало његово представништво у Одеси. Руске испоруке су од првих дана рата имале велики значај за Србију, чији су војници у августу и септембру 1914. морали да иду у борбу са њима непознатим руским пушкама *мосина*. Истовремено је Русија, одмах по почетку јулске кризе, предузела прве кораке с циљем оснаживања српске војске новим наоружањем. Два дана после Сарајевског атентата, покренут је поступак у вези са одговарајућом молбом српске владе, која је „стајала у фиоци“ од јануара 1914. године. Донета је одлука о издвајању за Србију 120.000 тролинијских пушака и 120 милиона метака за њих.³² В. Н. Штрандман је запазио да „предложена набавка од 300.000 пушака из Француске, по свему судећи, може бити спремна тек за 30 месеци и зато он [Александар] придаје огроман значај доласку у Србију свих пушака које је Император уступио“.³³ Прва пошиљка пушака од 50.000 комада стигла је у Србију убр-

железнице. Своје идеје за развој Далекоисточног региона је изложио у књизи „Како на најбољи начин обезбедити слободан развој Русије на Далеком Истоку и неприкосновеност њених граница“ (Санкт Петербург, 1908). Као инжењер, дао је велики допринос развоју експлоатације угља на Донбасу. Као кореспондент *Новог времена* био је сведок догађаја из Руско-јапанског рата, о којима је написао књигу *Истина о рату* (Санкт Петербург, 1905). Као кореспондент је 1912. извештавао о догађајима из Првог балканског рата, о којима је написао књигу *О српским биткама. Утисци очевица рата Срба са Турцима 1912. г.* (Санкт Петербург, 1913). Био је уредник новина *Вечер*.

32 АВПРИ, ф. „Политархив“, д. 2899, л. 21. Видети и: Михаил Алексеев, *Военная разведка России. От Рюрика до Николая II*, т. 2, (Москва: Русская разведка, 1998), 331. - Преговори о испоруци наоружања, тако неопходног српској војсци, исцрпљеној у балканским ратовима 1912–1913, вођени су током судбоносне посете престолонаследника Александра и премијера Николе Пашића Петербургу јануара 1914. Међутим, у марту 1914. руски војни ресор је одбио да испоручи Србији неопходно наоружање. Одлука о испоруци у Србију 120.000 пушака, уместо првобитно тражених 400.000 комада, донета је још у мају 1914. У то време, у јуну 1914, руска влада је одбила да испоручи Србији „топове са гранатама, као и средства интенданске и инжењерске службе“, објашњавајући ову одлуку тиме да „њихова испорука, без наношења штете руској армији, није могућа“. Видети: АВПРИ, ф. „Политархив“, д. 2899, л. 16, 21.

33 АВПРИ, ф. „Политархив“, д. 2899, л. 24.

зо по почетку војних операција, почетком августа 1914, а већ до 16. августа послато је 93.000.000 метака и 113.000 пушака.³⁴ Од Колубарске битке до 15. марта 1915. из Русије у Србију је упућена војна опрема у вредности од 15 милиона рубаља, а из Француске 206.000 пушака разног калибра и 231.544 гранате за пољску артиљерију.³⁵ Ради достављања муниције и оружја из Русије у Србију, формирана је Експедиција за посебну намену, на челу са капетаном првог ранга Веселкиним. Састав робе, упућене његовим напорима, био је веома разноврстан: пушке, топови, гранате, телефонска опрема, понтонски мостови, коњи, животне намирнице и санитарски материјал. Све је то стизало железницом до руске луке Рени, одакле је Дунавом достављано до Прахова, где се претоваривало у српске вагоне. Прва два конвоја Експедиције су стигла у Србију 21. октобра и 24. новембра 1914. Од најпотребнијих ствари у Србију је достављено 32.814 паковања пушчане муниције и већа количина топовске муниције: 24.000 граната од 75 mm, 4.000 од 80 mm, 6.000 од 120 mm, 1.000 од 152 mm и др.³⁶

Међутим, како примећује истраживач Алексеј Тимофејев, „ништа мање важно је било коришћење бродова компаније за превоз 'војне контрабанде' – стратешке робе, неопходне за руску војну индустрију, достављане из Француске железницом из Солуна (у неутралној Грчкој) до луке Прахово у периоду 1914–1915. г. Бродови су коришћени за доставу војних контингената у Србију и Румунију, а њена представништва су била аутоматски инкорпорирани у руску обавештајну мрежу на Дунаву“.³⁷ Тимофејев даје табелу која приказује количину и састав војних материјала превезених на тај начин, а који су, услед неорганизованости њихове производње у Русији, играли важну улогу у војним операцијама на руско-немачком и руско-аустријском фронту.³⁸

34 АВПРИ, ф. „Политархив“, д. 2899, л. 30–33.

35 Юрий А. Писарев, *Тайны первой мировой войны. Россия и Сербия в 1914–1915 гг.*, (Москва: Наука, 1990), 168.

36 *Россия на Сербском фронте Первой мировой войны*, 48.

37 *Исто*, 13.

38 Владимир В. Поликарпов, *Русская военно-промышленная политика 1914–1917 гг.*, (Москва: Центрполиграф, 2015), 367–369.

*Списак робе, превезене путем
Солун–Прахово–Рени од фебруара до октобра 1915.³⁹*

Тип робе	Број по- шиљака	Број комада	Број тона
Топови	2	30	74,30
Барут и друге експлозивне направе	12	10.269	812,06
Гранате, експлозивни и сл.	10	25.394	2.272,55
Аероплани и хидроплани	10	223	412,76
Мотори и авијацијска средства	27	1.223	228,02
Машински делови	11	591	266,19
Аутомобили, каросерија, средства и резервни делови за њих	15	277	425,15
Бицикли и резервни делови	2	535	91,74
Радиотелеграф и радиотелефон	6	74	12,44
Средства за осветљавање	8	140	85,61
Двогледи, оптички инструменти, перископи	11	59	11,69
Свила за артиљерију	3	4	0,16
Шлемови за пешадију	1	1	0,02
Термометри, лекови, целулоид	6	8	1,27
Сумпор, торбе, дрво ораха, остацн свиле и вуне	11	4.466	743,50
Електрични кабл, жива, алуминијум и жица	4	5.361	366,97
Барографи	1	1	0,05
Трансформатори	1	33	15,92
Укупно	141	48.689	5.820,30

39 Алексей Ю. Тимофеев, „Россия на Балканах в годы Первой мировой войны“, у: Алексей Ю. Тимофеев, Ярослав В. Вишняков и Горан Милорадович, *Битва двух главных орлов. Очерки по истории русско-сербских отношений в годы Первой мировой войны*, (Москва: РУСЦ, 2016), 42.

Сличне испоруке су трајале све до јесени 1915, када су Срби заједно са руским инжењерским, санитетским и минерским одредима, услед новог аустро-немачког напада, били принуђени да започну одступање. Међутим, пораз Србије и херојско повлачење њене армије преко албанских планина дали су руско-српској војној сарадњи нови правац. У јесен 1916. уследило је наређење о формирању Друге и Четврте посебне пешадијске бригаде, које су послате на Солунски фронт, где су заједно са Французима и Србима учествовале у борбама све до 1917. године. У Одеси је 1916, под командом генерала Живковића, основан Српски добровољачки корпус, чија ће судбина, како се показало, бити тесно повезана са револуционарним догађајима 1917.

Тема учешћа Руске империје у пловидби Дунавом почетком XX века, веза између њених стратешких интереса у региону и активности њених паробродарских компанија, општи економски интереси Русије, како у Србији тако и у другим земљама региона, могу постати предмет нових истраживања руских, али и страних историчара.

Извори и литература

Необјављени извори

- Российский государственный военно-исторический архив.
- Архив внешней политики Российской империи.

Објављени извори

- *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, I–VII. Београд: САНУ, 1980–2015.
- *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, I–XIII. Београд: Главни ђенералштаб, 1924–1927.
- Драшкић, Панта. *Моји мемоари*. Београд: Српска књижевна задруга 1990.
- *Москва–Србија, Белград–Россија. Сборник докуменатов и материјалов*, Т. 3: Обществено-политическије и културне везе 1878–1917, аутори-составители Андрей Леонидович Шемякин и Мирослав Перишић. Москва: Главное архивное управление города Москвы – Београд: Архив Србије, 2012.
- *Россија на Србском фронте Первой мировой войны. Помощь армии и флота России Королевству Сербия в 1914–1918 гг.*, составители Алексей Ю. Тимофеев и Дарко Кремич. Москва: Вече, 2014.
- Штрандтман, Василий Н. *Балканские воспоминания*. Москва: Книжница, 2014.

Литература

- Алексеев, Михаил. *Военная разведка России. От Рюрика до Николая II*, т. 2. Москва: Русская разведка, 1998.
- Алексић - Пејковић Љиљана. *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*. Београд, 1963.
- Вишняков, Јарослав В. *Военный фактор и государственное развитие Сербии начала XX века*. Москва: МГИМО, 2016.
- Вишняков, Јарослав В. „Подальше от нашего порога’: съезд славянских журналистов в Белграде 1911 года“, *Родина* 8/2011.
- Микић, Сава. *Историја југословенског ваздухопловства*. Београд: Штампарија Др. Грегорића, 1933, 72.
- Денда, Далибор. *Аутомобил у српској војсци 1908–1918*. Београд: Војно-географски институт, 2008.
- Казмировић, Васа. *Црна рука*. Крагујевац: Призма, 1997.
- Поликарпов, Владимир В. *Русская военно-промышленная политика 1914–1917 гг.* Москва: Центрполиграф, 2015.
- Стојановић, Дубравка. *Србија и демократија 1903–1914; историјска студија о „златном добу српске демократије“*. Београд: Удружење за друштвену историју, 2003.
- Тимофеев, Алексей Ю. „Россия на Балканах в годы Первой мировой войны“. У: Алексей Ю. Тимофеев, Јарослав В. Вишняков и Горан Милорадович. *Битва двуглавых орлов. Очерки по истории русско-сербских отношений в годы Первой мировой войны*. Москва: РИСИ, 2016.

Summary

Jaroslav V. Višnjakov

“Moscow’ Governs the City of Belgrade!” Russian-Serbian Military and Economic Cooperation at the Beginning of the 20th Century

Abstract: Based on Russian archival sources and memoirs, collections of documents and relevant literature, this paper analyzes different aspects of military and economic cooperation between Russian Empire and the Kingdom of Serbia at the beginning of the 20th century. It has been pointed out that from May Coup in 1903 until 1915 these relations took the widest range of forms.

Key words: Russian Empire, Kingdom of Serbia, May Coup, military cooperation, economic relations

Period between May Coup in 1903 and 1915 was marked by the development of military and economic relations between Russian Empire and the Kingdom of Serbia. At the beginning of the 20th century the Balkans became a basis of the widespread rivalry between Russia and Austria-Hungary. Russian strategic interests were linked to the navigation on Danube, so the Empire started organizing that activity. As a result, goods from the Empire appeared on Serbian markets, and so did the Russian investments. At the beginning of the century, the only major investment was building the business center of the Insurance Company “Russia”, modern day “Hotel Moscow”. This large scale building was at the time one of the tallest in Belgrade.

Political events followed by the May Coup dramatically changed the Russian-Serbian relations – they reached a level of strategic partnership. From this period on, economic relationships were driven by the military goals and interests. Russian funding became close related to Serbian interest in buying arms in the Empire. Also, minor Russian auctioneers appeared in Serbian navigation society, which coordinated their activities with the Russian Black Sea and Danubian Society. Another significant project was the building of the railway in southeast Serbia that connected the city of Niš with Prahovo. This economic and military cooperation continued during the First World War and it lasted until the end of 1915 when Serbian people and military, together with the Russian engineers, medical and miner troops, started retrieving.